

Een “houthakker” moet naar huis

Ward Hermans schrijft zijn familie na 11 november 1918

Ward Hermans (1897-1992) speelde een opmerkelijke rol in de geschiedenis van het Vlaams-nationalisme, waarbij hij zich steeds opstelde in de rangen van de radicaalste vleugel.¹ Dit werd veroorzaakt door zijn kwalijke ervaringen aan het IJzerfront.² Zijn doorbraak naar het politieke voorplan wordt gemarkeerd door zijn imago als “houthakker”. Hij heeft dat steeds voorgesteld als een martelaarschap dat hem door het Belgische leger in de loop van 1918 werd aangedaan vanwege zijn Vlaamse bewogenheid. De man ging daar ook de rest van zijn leven erg prat op, waardoor de opvatting ingeburgerd raakte dat zijn strijdbaarheid nooit gebroken werd door deze verbanning. Maar klopt dit wel? Brieven van Ward Hermans aan zijn ouders en zus uit de periode na de wapenstilstand geven een veel genuanceerder beeld. Zij kwamen in het ADVN terecht waar ze deel uitmaken van een pakketje brieven dat licht werpt op zijn evolutie tijdens de oorlog en de onmiddellijke naoorlog.³ Een van de meest markante brieven in dit fonds is het voorwerp van deze bronnenuitgave.

Maar eerst is het nodig de werkelijkheid achter zijn ‘verbanning’ naar de houthakkers te onderzoeken. Wat dienaangaande tot dusver werd gepubliceerd, geeft geen volledig beeld.⁴

VAN DE INFANTERIE NAAR DE GENIE

Dat hij “houthakker” werd, betekende dat soldaat Hermans in de zomer van 1918 door het leger werd verwijderd van het front en ingedeeld bij de genie. Zijn nieuwe eenheid bestond uit arbeiders in een afgelegen deel van het departement Orne in Normandië. De genie beschikte over een hele reeks ongewapende arbeiderscompag-

1. Zie hiervoor de zeer onvolledige biografie, G. Provoost, *Ward Hermans*, Antwerpen, 1977. Zij is interessant omdat zij werd geschreven met de volle medewerking van de persoon zelf en schetst dus in belangrijke mate het beeld zoals hij zichzelf graag zag voortleven in de historiografie.

2. De meest uitvoerige studie over de Vlaamse beweging in het leger tijdens de Eerste Wereldoorlog is D. Vanacker, *De frontbeweging. De Vlaamse strijd aan de IJzer*, Koksijde, 2000.

3. ADVN, Fonds Ward Hermans, BE ADVN AC476, D12246.

4. K. Didden, De Houthakkers van de Orne, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 56, 1997, nr. 4, pp. 195-219. Aanvullende gegevens in L. Vandeweyer, De houthakkers van de Orne, “Douteux au point de vue patriotique?”, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 57, 1998, nr. 4, pp. 237-254.

nies met mannen die ongeschikt waren voor een gevechtsrol. Maar de meeste waren in de frontzone actief, deze houtarbeiderseenheid niet. Bovendien werd zij voornamelijk gevuld met jongemannen van Duitse en Oostenrijks-Hongaarse nationaliteit of afkomst. Zij werden door België volgens het vigerende oorlogsrecht geïnterneerd en onder bewaking aan het werk gezet in een omgeving waar de kans op vluchten klein was. Het was dus een vorm van 'verzekerde bewaring'.

Vanaf begin 1918 stuurde de legerleiding ook een tiental Vlaamse soldaten naar deze eenheid. Ze hadden één kenmerk gemeen: flamingantisme. Ward Hermans was een van de laatste die werd overgeplaatst. De beslissing werd genomen nadat hij, oorlogsvrijwilliger, al enkele jaren dienst in de infanterie – eerst in het 6de, daarna in het 16de Linieregiment – achter de rug had. Volgens de klassieke flamingantische voorstelling had hij daarbij zijn plicht als soldaat op onberispelijke wijze vervuld. In werkelijkheid achtte de Belgische legerleiding de kans groot dat Hermans – en dat was ook zo voor de anderen – zou overlopen naar de vijand, zoals zovele andere militanten en volgelingen van de frontbeweging al hadden gedaan. Zijn meerderen vonden het beter dit te voorkomen. Wat was immers het alternatief? Als hij in zijn infanteriecompagnie bleef, zou hij zonder twijfel verder agitatie voeren en dat was hoogst vervelend. Het kon ook dat hij effectief probeerde naar de vijandelijke linies over te gaan. Als hij in die opzet slaagde, beschikten de Duitsers over een man meer voor hun anti-Belgische propaganda naast Karel De Schaepdrijver, Jules Charpentier, Carlos Van Santé, Vital Haesaert, die in de lente van 1918 waren overgelopen, en een aantal mindere goden. Als zijn medesoldaten hem tijdens een dergelijke poging betrapten, waren ze verplicht hun geweren te gebruiken. Hermans wist dat korporaal Van de Walle bevel had gekregen hem neer te schieten wanneer hij zou overlopen en vertelde dat ook aan zijn biograaf Guido Provoost.⁵

Provoost stelde zich daar verder geen vragen bij en zag dat gegeven als een bewijs van het perfide en anti-Vlaamse karakter van de legerleiding. Voor de generaals lag dat natuurlijk anders. Zij vonden het beter het risico tot vrijwel nul te herleiden door hem voor afzienbare tijd van het front te verwijderen en naar de achterhoede te sturen. De bosarbeiderseenheid in Normandië was dan de beste plaats want daar konden dergelijke verdachten geen kwaad, werden ze bewaakt en konden ze werk verrichten waardoor ze bleven bijdragen aan de oorlogsinspanning. De legerleiding zag dit niet als een straf maar wel als een voorzorgsmaatregel. Het was een overplaatsing zoals een andere en bovendien naar een omgeving die heelwat minder gevaarlijk was. Daarom was het leger heel spaarzaam met die maatregel. Op 19 juli 1918 werd Hermans naar het dorp La Coulonche gebracht, naar het "*peloton spécial forestier*".

5. G. Provoost, *Ward Hermans* [...], p. 21.

Dat de Duitsers blij waren met overlopers was natuurlijk niet nieuw. De Belgen vingden af en toe ook wel eens soldaten van de tegenpartij op. De Duitsers deden al sinds 1915 hun best om dergelijke aansporingen te verspreiden via pamfletten. Dat daarbij ook het flamingantisme in het geding werd gebracht, is een feit. Het was te merken aan de pamfletten. Het Belgische hoofdkwartier stuurde op 14 december 1917 aan de divisiebevelhebbers een vertaling van een door de inlichtingendienst onderschept Duits document betreffende de ontvangst van Belgische overlopers. Het originele stuk dateerde van 16 september 1917, uit een periode waarin de frontbeweging intense agitatie voerde. De Duitse legerleiding poneerde dat de oorlogsmoeheid en de taalagitatie Belgische soldaten kon stimuleren om naar de Duitse linies over te lopen. Het was van groot belang om dat te bevorderen, ook al omdat overlopers inlichtingen van militair belang opleverden.⁶

De Belgische legerleiding pakte de frontbeweging krachtig aan in de loop van maart 1918. Dat had tot gevolg dat de agitatie in de vorm van manifestaties grotendeels stilviel. De beknotting van de bewegingsvrijheid hinderde de militanten. Bovendien stelden de aalmoezeniers zich meer gereserveerd op dan vroeger. Ze hadden in die zin orders gekregen van de kerkelijke overheid. Daarnaast waren veel militanten zelf geschrokken van de kwalijke effecten van hun propaganda.⁷ Maar het gevaar was daarmee niet helemaal verdwenen. Overlopen kon immers – nu meer dan ooit – een manier zijn om aan de druk van de legerleiding te ontsnappen. Dat werd vooral spannend toen de Duitse lenteoffensieven begonnen vanaf 21 maart 1918. De kans dat de Duitsers militair aan het langste einde zouden trekken, werd door veel Belgische soldaten ernstig onder ogen gezien. Vooral nadat in de loop van april ook in het noorden van het westelijk front de Duitsers fel opdrongen in de richting van de Kemmelberg. Het Belgische leger werd daarvoor bedreigd als nooit tevoren sinds oktober 1914. Maar het gevaar week relatief snel. Het *Bulletin special d'information* van de inlichtingendienst van 1 juni 1918 wees erop dat de vijand inderdaad had verwacht dat het Belgische leger zich zou terugtrekken. De Duitse troepen bij de IJzer kregen bevel onmiddellijk en agressief de achtervolging in te zetten in de hoop dat dit massa's gevangenen zou opleveren. De al eerder gevangen Belgische soldaten hadden hun ondervragers immers verteld dat vele soldaten niet van plan waren naar Franse bodem terug te trekken en zich liever zouden laten gevangennemen. Maar zo ver kwam het dus nooit. De Belgen maakten overigens ook krijgsgevangenen. Uit hun ondervraging bleek dat de Duitsers ondertussen die hoop al hadden opgegeven. Een offensief in Vlaanderen

6. Koninklijk Legermuseum, Archief 1ste Legerdivisie, document nr. 1119/11.

7. Koninklijk Legermuseum, zogenaamd "*Ruslandarchief*", doos 1069, dossier 2562 met de titel "*Troubles - affaires flamingantes - défection*". Daarin een rapport van stafchef Ruquoy over het taalvraagstuk in het leger, z.d. (maart 1918) en diverse brieven en nota's over de toestand in de eenheden.

was voor afzienbare tijd zelfs onmogelijk geworden, omdat ze tal van aanvalsdiveisies hadden moeten overbrengen naar Franse bodem waar de nood hoog was. Vlaanderen was ondertussen zo goed als helemaal leeg en het gevaar was dus geweken.⁸

Begin mei stuurden de leiding van de frontbeweging en Cyriel Verschaeve doelbewust delegaties naar de Duitsers om tot samenwerking te komen en – uitdrukkelijk doel van Verschaeve – vanuit hun linies de propaganda voort te zetten. Met behulp van deze soldaten en nog vele andere overlopers werd de Duitse propaganda inhoudelijk krachtiger gemaakt en dat had effect. Stafchef Gillain schreef zijn divisiebevelhebbers op 22 juni 1918, zeer vertrouwelijk dat het verschijnsel van de overloperij opnieuw toenam. Hij pleitte voor heel strenge maatregelen en nauwkeurige bewaking van de troepen. De nationale eer stond op het spel. Hij herinnerde aan de besluitwet van 11 oktober 1916, artikel 52, dat de doodstraf voorzag voor desertie naar de vijand toe. Maar beter was het dergelijke desertie te voorkomen. Het was de plicht van de officieren elementen die aanstuurden op overloperij aan te pakken zo gauw en zo streng ze konden.⁹ Op 18 juli vroeg het hoofdkwartier aan elke divisie een omstandig rapport betreffende de deserties naar de vijand toe. Het verschijnsel had zich in alle divisies voorgedaan en de legertop wilde de omstandigheden kennen van elke desertie sinds begin 1918 en de maatregelen die genomen waren om ze te voorkomen.¹⁰

Was ook de eenheid van Ward Hermans, het 16de Linie, hierdoor geïnfecteerd? Daarover beschikken we over bronnen uit Duitse hoek. Na de wapenstilstand kon het leger immers Duitse rapporten van ondervragingen in beslag nemen. Eentje van 20 juni had het over twee gevangenen uit het 16de Linie, in het burgerbestaan arbeiders uit Deurne bij Antwerpen en uit Zandvliet. Ze hadden eerst gekeken of er geen Waalse patrouille in de buurt was en liepen daarna naar een Duitse voorpost. De mannen beweerden dat de oorlogsmoeheid toenam en dat nog veel Vlamingen van plan waren over te lopen. Ze wilden hun familie terugzien en ze geloofden de pamfletten van de Duitsers dat dit kon als ze zich overgaven. Ze hadden ook een hekel aan het bestendig voortrekken van de Walen en het achteruitduwen van de Vlamingen, vertelden ze. Het *Nachrichtenblatt*, nr. 76 van 28 juni vermeldde nog een andere overloper uit hetzelfde regiment. Hij was op zijn eentje door het niemandsland getrokken en vertelde eveneens dat hij daartoe was aangezet door in de linies geworpen foto's van overlopers in hun familiekring. Ook hij bevestigde dat er de komende tijd nog veel overlopers te verwachten waren uit zijn regiment.¹¹

8. Koninklijk Legermuseum, Archief 1ste Legerdivisie, document nr. 1294/60: *Bulletin special d'information* van het hoofdkwartier, 1 juni 1918.

9. Koninklijk Legermuseum, zogenaamd "Ruslandarchieff", doos 1069, dossier 2562.

10. Koninklijk Legermuseum, Archief 1ste Legerdivisie, document nr. 1356/53: Vraag van het hoofdkwartier, getekend door generaal Delobbe, 18 juli 1918.

11. Koninklijk Legermuseum, zogenaamd "Ruslandarchieff", doos 2194, dossier 5293.

Het 'Vlaams' geïnspireerde defaitisme was in het 16de Linie wel degelijk aanwezig. Geen wonder dat de officieren maatregelen wilden treffen. Vermits de prominente agitator Ward Hermans erg in de kijker liep, werd hij op de lijst gezet om naar Normandië te worden overgeplaatst. Op 19 juli was het zover. Op dat moment kon niemand de nabije toekomst voorzien. Maar amper enkele maanden later bleken de Duitsers zodanig verzwakt dat het Belgische leger verkoos om, samen met de geallieerde troepen, in de aanval te gaan. Dit offensief zou het einde van de oorlog inluiden. Ondertussen zaten de houthakkers nog veilig en wel in Normandië. Ze misten dus de moorddadige gevechten – niemand van hen hoefde te sneuvelen – maar ook de glorie van de overwinning. Op 11 november 1918 stopte het schieten.

VAN OORLOG NAAR VREDE

De wapenstilstand zal ook in het departement van de Orne met vreugde zijn begroet. Nu kwamen echter de naweën van de oorlog. Ward Hermans en zijn medehouthakkers merkten de volgende weken dat naar huis gaan iets minder dichtbij lag dan ze het zich op 11 november hadden voorgesteld. Geduld oefenen was de boodschap.

Het wapenstilstandsakkoord voorzag dat het Duitse leger, dag na dag, achteruit zou trekken tot alle *Feldgrauen* naar de andere kant van de Rijn waren verhuisd. Ze werden op enige afstand gevolgd door geallieerde troepen, die al even planmatig het ontruimde gebied in bezit namen. Het was een verplaatsing van ettelijke miljoenen soldaten en deze operatie kostte tijd. Het was dus in Turnhout nog wel even wachten voor de eerste Belgische troepen in de straten verschenen maar de regio lag in de opmarszone die was toegewezen aan de troepen van koning Albert I. Dat was een voordeel voor de soldaten wier familie in deze strook woonde. De dagen en weken na de intocht kregen soldaten van stad en streek de gelegenheid om voor korte tijd naar huis te gaan. Het waren dagen van onbeschrijfelijke vreugde voor wie zijn geliefden terugzag. In andere huizen werd de rouw ingeluid want niet alle nieuws was positief.

Wie niet verscheen in Turnhout was Ward Hermans. Maar hij leefde tenminste nog. De familie kreeg te horen dat Ward sinds enkele maanden in een kamp zat, diep in Frankrijk. Hij had niet deelgenomen, niet mogen deelnemen blijkbaar, aan het ultieme offensief dat zoveel soldaten het leven had gekost, maar wel de bevrijding van het land tot gevolg had. Dat zette een geruchtenmolen in gang. Was hij gestraft? En waarom? Voor de ouders waren dit zonder twijfel zware dagen. Hun zoon leefde nog, maar was hij als soldaat 'onwaardig' geweest? En dat nadat hij zulke ontroerend Belgisch-patriottische brieven naar huis had geschreven in 1914 en 1915, brieven vol weezin voor Duitsers.

Daarbij kwam een kwalijke herinnering bovendrijven. Frans Jacobs, de leider van het activistische propagandabureau in de stad, was hen in het begin van

september 1918 komen opzoeken. Hij had een brief van Ward meegebracht, gericht aan *"M'n trouwste Jef, m'n beste kerel"*, maar daarmee was duidelijk niet vader Jozef bedoeld. Jacobs liet hen de brief lezen en peilde naar hun reacties. Ze wisten niet goed hoe ze de brief moesten interpreteren. Hij was zo vreemd van inhoud. Zo meenden ze dat hun Ward in een krijgsgevangenenkamp zat, aangezien hij het over zijn ballingschap had. Maar Jacobs vertelde hen heel wat anders: *"Als ik dan met z'n woorden bewees dat hij in het gevang zat, dus in Frankrijk"*, dreef dat hun verwarring ten top. Voor Jacobs werd het snel duidelijk dat de Raad van Vlaanderen met deze mensen geen propagandistisch voordeel kon behalen. Er was niets mee aan te vangen. In werkelijkheid school achter bestemming *"Jef"* Karel De Schaepdrijver, een van de kopstukken van de delegatie die de leiding van de frontbeweging naar de overkant van het niemandsland had gestuurd en die nu in dienst van de Raad van Vlaanderen en de Duitsers werkte. *"Het zijn naïeflompe mensen"*, schreef Jacobs naar De Schaepdrijver. De dochter, Wards zus Theresia, zei zelfs: *"Het is ver gekomen als hij zijn eigen Vaderland een vreemd land noemt!"* Dat deed voor hem de deur dicht.¹²

In de Otterstraat in Turnhout, waar het ouderlijk huis stond, was de sociale controle erg sterk. Des te meer nu de stringente beperkingen van de bezettingsmacht iedereen op zijn eigen kleine leefomgeving had teruggeworpen. Ook dat zal deze mensen weggehouden hebben van het activisme, want ze wisten dat dit uitstoting uit de gemeenschap betekende. Jacobs slaagde dus niet in zijn opzet. Het gezin hield zich verre van het activisme. Maar de herinnering aan de dag dat deze activist bij hen op de stoep stond met die verontrustende brief in de hand, zal stellig meteen weer zijn opgekomen toen ze in de weken na de wapenstilstand geruchten opvingen dat er iets mis was met hun zoon en dat hij was weggestuurd van het front. Dat moet hun vertrouwen zwaar hebben geschokt. Berichten dat de twijfel rondsloop ten huize van vader en moeder Hermans bereikten zonder twijfel Normandië. En zelfs zonder dat zal hun zoon wel beseft hebben dat zijn overplaatsing naar een arbeiderseenheid ver van het front enige zoetgevooisde uitleg behoefde. Wat betreft spreekt zijn briefwisseling boekdelen. Maar zouden zijn mooie woorden effect hebben? Voor hem brak daardoor na 11 november een tijd vol onzekerheid aan. Hij wilde absoluut de vertrouwensband met zijn familie herstellen.

Tot dusver was het niet zo gemakkelijk om de overgang naar de vrede grondig te onderzoeken. De briefwisseling van en aan Hermans die in het AMVC-Letterenhuis in Antwerpen bewaard wordt, dateert immers van na de cruciale jaren 1918-1919. Na vier jaar verwijdering van huis door de oorlog, moest hij weer naar zijn familie kunnen toegroeien. Een familie die ondertussen dezelfde lange jaren onder Duitse bezetting moest doorstaan en die daarbij kennis had gemaakt

12. Vandeweyer, De houthakkers van de Orne [...], pp. 247-249.

met het activisme. Het onderzoek naar deze overgangsfase wordt mogelijk dankzij de brieven die Hermans in zijn soldatentijd naar huis schreef en die in 2006 werden overgedragen aan het ADVN.

Uit dit fonds werd voor deze bronnenuitgave een brief gekozen waarin Hermans met al zijn literaire capaciteiten zijn gedachtewereld poogt voor te stellen en te verantwoorden.

Dat hij zich daartoe gedwongen voelde, is zonneklaar. Het is bovendien een cruciale en volkomen onbekende fase in de politieke vorming van deze radicale militant.

HERMANS VOELT ZICH ZEER ONZEKER OVER TURNHOUT

Het viel inderdaad te vrezen dat door zijn houthakkersbestaan zijn terugkeer naar Turnhout heel wat minder glorieus zou verlopen dan hij zich vroeger had voorgesteld. Wat een contrast immers met al die anderen die wel hadden mogen meevechten om de vijand het land uit te jagen. Hing een openlijke afkeuring door de ouders in de lucht en daardoor mogelijk ook een breuk met zijn vooroorlogse leefkring? Wie zijn brieven leest, merkt hoe Ward maandenlang intens bezig was met het herstellen van het vertrouwen bij vader, moeder en zus. Dat moest inderdaad grotendeels per brief gebeuren. Het leger zou de namen van de houthakkers nog vele maanden van de verloflijsten weren. De soldaten die meegevochten hadden, gingen in ieder geval voor. Daarover bestond geen discussie. Ook voor hen was dit verlof maar kort want het leger moest bezettingstroepen naar Duitsland sturen, de grens met Nederland beveiligen, Duitse krijgsgevangenen bewaken en aan het werk zetten, het vroegere frontgebied opruimen, nieuwe rekruten opleiden. En zich voorbereiden op een hernemen van de oorlog want de vrede was nog lang niet getekend. Pas diep in 1919 was er voor de veteranen uitzicht op afzwaaien.

Voor Ward was dit een ware kwelling. Gelukkig had hij briefpapier om de weg naar thuis te banen. Om te beginnen, moest hij het beeld van een 'strafkamp' uit de wereld helpen. Zijn familie kreeg postkaarten te zien waarop een dorpskerk prijkte en de naam van de gemeente La Coulonche. Hij liet duidelijk blijken dat hij niet opgesloten zat en ze hoefden al evenmin negatieve gevoelens te koesteren aangaande zijn huidige eenheid. Op 1 december 1918 schreef hij naar huis dat hij in een "*Belgische afdeling*" zat met negen anderen. Het waren allen studenten, een advocaat uit Leuven, en een broeder-geestelijke uit Mechelen. Een van hen was Frank Vannijvel, onderwijzer in het Pajottenland, die een goede vriend was geworden.¹³ Dat was dus geen volk zoals de gebruikelijke bajesklanten en hij be-

13. Vannijvel (1883-1980) staat bekend als Frans maar Ward Hermans germaniseerde zijn voor-naam in zijn brieven enigszins. Hij was onderwijzer en bevriend met Staf De Clercq.

Portret van Ward Hermans in uniform, verschenen in W. Hermans, *Naar de Daad. Verzamelde Gedichten*, Antwerpen, 1919. [ADVN, VBRB3158]

schrijft het leven in zijn nieuwe eenheid als volgt: *"Een gezellig en deftig midden-tje... Het leven is ons wel afgegaan steeds... kan dat anders onder goede Vlamingen?"* En verder: *"Ik heb slechts het front verlaten over een viertal maanden, juist wat voor het offensief der verbondenen. Ik maakte deel uit van het 16de Linieregiment in de hoedanigheid van seiner.¹⁴ Nu ben ik in een afdeling genie die den dienst doet achteruit. Mijne talrijke vrienden zullen U komen bezoeken en verder vertellen over alles. Laat hen welkom zijn."* Daarna gaf hij een aantal namen op van militairen die ze thuis mochten verwachten. En dan maar hopen dat zij zijn ouders konden geruststellen dat er niets fundamenteels fout was gelopen met hun zoon.

De volgende dag nam hij voor de zekerheid nogmaals de pen en stuurde een postkaart met een beeld van het stadje Flers in Normandië. Hierop verzekerde hij hen nogmaals dat *"de makkers"* zouden komen om te vertellen. En dan zouden ze fier zijn op hem. Hij raadde zijn familie aan zo mogelijk de soldatenkrant *Ons*

Vaderland aan te schaffen. Daarin verschenen zijn gedichten.¹⁵ Ward speelde ook nadien zijn literaire capaciteiten ten volle uit om zijn ouders in positieve zin te overtuigen. Zo komen er in zijn brieven tal van verwijzingen voor dat zijn gedichten her en der gepubliceerd werden. Het was immers een aantoonbaar bewijs van waardering voor zijn persoon door de buitenwereld.

Drie weken later vertrok een nieuwe brief in de richting van Turnhout. Een plaatsnaam ontbreekt en is vervangen door *"Alles voor Vlaanderen!"* naast de datum *"19 december 1918"*. Hij was ondertussen behoorlijk ongeduldig want van de hoop om naar Belgisch grondgebied te mogen, kwam niets in huis. Hij en zijn kameraden wisten dienaangaande *"nog niets bepaalds. Dat is een der bijzonderste*

14. Een *"seiner"* behoorde tot de gespecialiseerde transmissie- of verbindingssoldaten en zeer waarschijnlijk was Hermans vooral opgeleid om met visueel waarneembare middelen morse signalen te geven.

15. ADVN, Fonds Ward Hermans, BE ADVN AC476, D12246(1/5).

eigenaardigheden van ons leger, we wachten nog immer, hoewel het werk hier sinds twee weken is afgelopen, op bevelen om te vertrekken." Dat vertrek was het groepje al meerdere malen voorgespiegeld. Ondertussen kon hij alleen maar hopen dat vele vrienden zijn ouders al geruststellend nieuws hadden gebracht. En nogmaals wilde hij in deze brief zijn overplaatsing verantwoorden: *"Ik ben geen piot¹⁶ meer zoals vroeger in 't 16de Linie, doch soldaat bij de genie, bij een afdeling die werkt achteruit; ons werk is – of liever was in 't geheel niet belangwekkend, – bommen vellen, zagen, verzenden, enz. enz. – dat zegt dus niet veel. Doch het was gezond, door zo steeds in open lucht te arbeiden. Nu, daar meer over later. Ik verblijf hier met tien medestudenten, onderwijzer, advocaat, broeder-geestelijke enz. enz., allemaal Vlaamse kerels van den bloede. Over drie, vier à vijf maanden van het front in Vlaanderen vertrokken, om een dienst te nemen achteruit, daar we in de vuurlijn, te geerne gezien door alle jongens, te veel (zo scheen het) invloed hadden als Vlaamsgezinden op deze, onze jongens. Als ik zeg – Vlaamsgezinden – leidt daar niet van af, activisten – want dan zoudt g'u lelijk bedriegen, doch Vlaamsgezind zoo heel ons IJzerleger is: Vlaams in hart en nieren. Nu de vrienden zullen daar reeds meer uitleg over verschaft hebben."* Behalve dat de arbeid in het bos toch minder erg lijkt te zijn geweest dan hij later zou voorstellen, is het ondertussen wel duidelijk dat Ward wil gezien worden als Vlaamsgezinde, maar – heel uitdrukkelijk! – niet van het soort zoals de activisten. Opnieuw raadt hij hen aan de krant van de frontbeweging *Ons Vaderland* te lezen. Hij verzekert zijn familie dat ze tevreden zullen zijn over hun Ward. Hij is bovendien diepchristelijk gebleven, zegt hij, goed wetende dat ook dit aspect thuis erg gevoelig lag.¹⁷

Met de *"slavenarbeid"*, zoals hij het later zou voorstellen, viel het ondertussen erg mee. In zijn brief van 15 januari 1919 vertelt hij dat ze niet meer moeten werken. Wat overblijft is lezen, wandelen, schrijven, studeren. En zich vervelen, want ze verlangen allemaal hartstochtelijk naar huis. Daarmee staat vast dat de arbeid in de bossen na de wapenstilstand sterk in intensiteit terugliep. Eigenlijk heeft het groepje vanaf dan een gemakkelijk leventje. Al blijft de onzekerheid over de datum waarop ze eindelijk naar Belgisch grondgebied en daarna naar huis zullen mogen, uiteraard zwaar wegen.¹⁸

Uit deze brieven in volle wintertijd blijkt dat Ward Hermans zich grote zorgen maakte over de ontvangst, die hem thuis te wachten staat. Hij vreest oprecht dat zijn ouders een radicaal Vlaams militantisme zullen afkeuren. Als het ook maar leek op het activisme, zou dit vrijwel zeker leiden tot een breuk met het gezin dat hij nu al vier jaren niet meer had gezien. Het moet verscheurend geweest zijn. Hij wordt door het leger vastgehouden in Frankrijk en moet rekenen op de

16. Een "piot" is oorspronkelijk de Vlaamse bijnaam voor een soldaat in een linieregiment. Nadien werd de term gebruikt voor alle types soldaten die als infanteristen dienstdeden.

17. ADVN, Fonds Ward Hermans, BE ADVN AC476, D12246(1/5).

18. ADVN, Fonds Ward Hermans, BE ADVN AC476, D12246(2/1).

tact en overtuigingskracht van zijn soldatenvrienden om zijn ouders te overtuigen dat alles goed gaat met hun zoon. Zelf kan hij alleen maar zijn niet geringe schrijftalent inzetten om deze mensen te overtuigen dat hij niet het verkeerde pad is opgegaan. Daarbij doet hij opvallend luchtig en geruststellend over zijn verblijf in een hulpeenheden van de genie, ver van het front. Maar de jongeman beseft na korte tijd dat het geen zin heeft om zijn Vlaamse bewogenheid onder de mat te vegen. Die is voor hem ondertussen immers fundamenteel. Het komt erop aan dit engagement in zijn brieven uit de doeken doen, met hartstocht en met voorzichtigheid tegelijk.

MET DE VLAG VAN VLAANDEREN IN DE HAND

Een belangrijke stap zet hij op 17 januari 1919, datum van een uitvoerige brief met een bijzonder cachet, want daarin zwijgt hij over zijn houthakkersbestaan en kiest hij resoluut voor de bekentenis dat Vlaanderen voor hem voorop staat. Hij heeft over de boodschap duidelijk lang nagedacht en de brief typografisch goed verzorgd. Dit document is het onderwerp van deze bronnenuitgave.

Detail van tekening van L. Vanderkom op de brief van Ward Hermans aan zijn ouders en zus, 17 januari 1919.
[ADV N, BE ADV N AC476 – Fonds Ward Hermans, D12246(2/1)]

"Uit de Ballingschap: 17/1/19

Teergeliefde Ouders en Zus,

Als Ge eventjes die kleine zij-schildering bekijken wilt, 'n werkske van een mijner vrienden¹⁹ hier, dan zult Ge daar in die diepe kleuren, als de zang, de bekoorlijke zang der Idealen vinden. Idealen waar zooveel om gestreden en geleden werd en wordt! Idealen die een heel volk, een heele natie bezielen. Idealen waar zooveel aan geofferd is geworden!

Het hart, als de getuigenis der bestendige, der eeuwige en der alles omvattende liefde en trouw. Die liefde die ons allen bindt in het Ideaal der Liefde, de Liefde van uw kind, en dezès liefde voor Vlaanderen, de innigste liefde des harte.

Dan boven die deinende zee, de stormvogel, de Blauwvoet die "storm op zee", storm in Vlaanderen voorspelt. Om het hart, als een bindende krans, kleine Vergeet-mij-nietjes.²⁰ Boven, als die liefde die welt uit het harte zelf, de zinnebeeldige harpe, de zang, de blijde zang der Idealen, de zang van Vlaanderens knapenschap, de zang, de harpe van een jonge minnestreel, die leeft om Vlaanderen en z'n Volk.²¹

Eindelijk, gehecht in 't wier van 't Moerenland²², de zwarte Leeuw, de zwarte Klauwerd²³ op 't gouden veld: Vlaanderens strijdblazen. Daar waar wij allen in en om leven: Vlaanderens zinnebeeld: Vlaanderens klimmende Leeuw in 't dagende Daghet!²⁴

Dan de driekleur²⁵, die bediedt²⁶: Vlaanderen Vrij in een Vrij en onafhankelijk België!²⁷ Verstaat Ge nu wel de schildering, m'n lieven?²⁸ Ik noem haar "de zang der

19. L. Vankerkom werd tot dusver niet geïdentificeerd. Hij behoorde alvast niet tot de houthakkerssectie van Hermans.

20. Vergeet-mij-nietjes werden als zinnebeeld in de beeldtaal van de propaganda-affiches tijdens deze oorlog wel vaker gebruikt. Ze moesten aansporen tot deelname aan hulpacties.

21. De harp was ook het symbool van Ierland. Mogelijk vond Hermans het niet opportuun om in deze brief te refereren aan het bij Vlaamse katholieken zo dierbare eiland vanwege de gewapende opstand tegen het Britse gezag tijdens de oorlog.

22. Moerenland verwijst naar de mythische vroegste kern in het kustgebied van het latere graafschap Vlaanderen zoals die voorkomt in de literaire nalatenschap van de dichter Albrecht Rodenbach.

23. Hermans bedoelt hier "*Klauwaard*", bijnaam voor de Vlamingen in 1302; tevens een verwijzing naar de klauwende leeuw in het blazen van het graafschap Vlaanderen.

24. Hermans verwijst hier vermoedelijk naar de zonsopgang die tevens het poëtische zinnebeeld is voor het aanbreken van nieuwe en betere tijden.

25. De Belgische vlag met de kleuren zwart-geel-rood.

26. Archaïsche vorm van het werkwoord beduiden.

27. Naarmate tijdens de zomer van 1918 duidelijk werd dat de Duitsers het militair niet zouden halen, schakelde een belangrijk deel van het activisme over op een "*unionistisch*" genoemd standpunt in de hoop zo een opening te maken naar de zogenaamde "*passieve*" flaminganten. Het is echter weinig waarschijnlijk dat Hermans hiervan op dat ogenblik op de hoogte zal zijn geweest. Hij wil hiermee vooral een essentieel sluitstuk in de nationale samenhangsgevoelens zoals hij die kende bij zijn ouders en vooroorlogse leefwereld in Turnhout onderstrepen: Vlaanderen staat niet in tegenstelling tot België.

28. De aanspreking "*m'n lieven*" is archaïsche taal voor "*mijn geliefden*".

Idealen". Want deze Idealen zijn de mijnen en blijven de mijnen, 't zijn dezen van ons Volk.

Met deze Idealen bezielt, zult Gij me dra zien weder keeren in 't lieve land, als úw Ward, trouw én Kristen en Vlaamsch! Trouw in de liefde voor u allen, trouw om het Recht van z'n Volk! Zoo kom ik U m'n Lieven wedervinden, dra in ons lachend huizeken, ginder in 't herlevende Vlaanderen, met alle die vrienden, met allen die van Vlaanderen zijn en om Vlaanderen leven en strijden.

Dan zal ik U nader alles verhalen, want elk woord hier, zou U misschien toch onvoldoende schijnen, en daarom, peilt ze niet na, wacht, houdt geduld, moed, betrouwen! Weet dat Uw Ward, steeds d'Uwe gebleven is en dat hij zich weerdig²⁹ getoond heeft van u allen en van z'n Volk! Weet dat, als hij spreken zal, alles, alles zal klaren voor Uw oogen en dat G'hem dubbel zult lief hebben!³⁰

Ik wacht op mijn verlof! Dus Moed, en nogmaals, maakt U om mij niet meer ongerust. Frank³¹, de onderwijzer, m'n boezemvriend, schrijft het ook juist naar z'n Moederken. Hij hoopt en ik hoop insgelijks, dra van U m'n lieven te vernemen dat Ge gerust zijt en betrouwvol wacht op Uw Ward die U in afwachting hartelijk omhelst.

Vele innige, Kerelsche³², Vlaamsche Groeten aan de makkers ginder die 'k trouw gedenk en dra denk weer te zien.³³

Vele warme kussen Voor u liefste Vadertje, Moedertje en Zus, van uw hartige³⁴ Zoon en Broere

Ward

Zusje, vandaag kom ik juist een prozaboek³⁵ af te werken voor later, als 't vrede weer zal zijn te lande en ik ben aan m'n vierhonderd en vijftig Gedichten in zes Bundels. Goei werk hé Zusje. Zult ge tevreden zijn van je Broere?

Ward"

29. "Weerdig" is archaïsche taal voor "waardig".

30. Uit dit fragment blijkt hoezeer Ward zich hoogst onzeker voelt aangaande de gevoelens van zijn ouders en zus ten aanzien van zijn persoon.

31. Frans Vannijvel.

32. Verwijzing naar de "Kerels van Vlaanderen" die in de flamingantische visie op de middeleeuwse geschiedenis gezien werden als dappere opstandelingen.

33. Hierbij alludeert hij niet alleen op de soldaten uit zijn stad die ondertussen al naar het ouderlijk huis konden weerkeren en die zijn ouders zeker deels al hadden ontmoet; maar ook naar de militanten van de frontbeweging die langs zijn ouderlijk huis liepen, op zijn verzoek, om zijn ouders gerust te stellen.

34. Vermoedelijk bedoelt hij met het woord "hartige", "hartelijke".

35. Het is onduidelijk welk prozaboek hij bedoelde. Hij zou de komende jaren nog tal van brochures en boekjes publiceren met meestal sterk politiek geïnspireerde teksten.

Amper twee dagen later, 19 januari 1919, schrijft hij opnieuw een brief aan zijn ouders en zus, opnieuw voorzien van een handgemaakte tekening van Vankerkom. Ook in de vormgeving en de bladspiegel van zijn tekst probeerde Ward kunstzinnig te zijn. Opnieuw gebruikte hij zeer poëtische termen om zijn huisgenoten te overtuigen dat hij als soldaat Vlaanderen lief had. Net zoals vorige brief komt dit neer op een retorisch overdonderen van deze eenvoudige, ongeschoolde winkeliers: *"Als ik U dát zeg, zoudt Gij dan één ogenblik, één enkelen oogenblik maar kunnen zeggen of besluiten: 'Ward, gij deedt niet wel!' – Neen, nietwaar? Dat zoudt Ge niet!"* Hij is daarentegen fier want niemand zal hem kunnen veroordelen. Hij heeft na meer dan drie jaren strijden voor het recht der volkeren ook gedacht aan het recht van het eigen volk. Voor het zover was, had hij er al *"duizenden"* zien sterven. Hij zegt zelfs blij te zijn dat hij kan zeggen dat hij *"voor Vlaanderen en voor België gestreden en geleden"* heeft. Ditmaal wil hij wel terugkomen op de overplaatsing: hij zegt dat het om deze liefde is – dezelfde als van al de andere IJzerjongens – dat hij *"van het front, de bloedlijn, verwijderd werd. Dat ik naar een andere eenheid en een ander wapen moest overgaan, in een dienst achteruit, omdat niemand mij iets; ook maar het minste niet kon miszeggen."* En na elke bewering klonk hetzelfde retorische hoogstandje tot het haast pathetisch werd: *"Als ik dat zeg, en als ge weet dat ik tussen dezen stond, meer dan drie jaren, zoudt gij dan een ogenblik, één ogenblik maar kunnen zeggen of besluiten: 'Ward, gij deedt niet wel!' – Neen, nietwaar? Dat zoudt ge niet!"* En tot slot: *"En daarom lievelingen, is uw Ward nog meer fier, en voelt hij in zich de trots van z'n herwordend IJzervolk, van héél z'n Vlaamse Volk, waarom hij leeft! En daarom blijft uw Ward van U verwijderd, met tal andere vrienden, verre van Vlaanderen, doch dat ze dra vrij zullen weer zien! Vlaanderen dat het hunne was en is en zal steeds zijn in lief en leed! Zoo staat uw Ward met z'n vrienden, Vlaams, trouw en hartig, Vlaams als heel z'n volk! Weest dus, m'n lieven, niet meer ongerust om mij. Ik ben bij de genie, soldaat als iedereen, en ongestraft! Gedenkt het!"* En hij beloofde hen dit alles weldra mondeling toe te lichten.

Dit alles geeft geen blijk van zelfvertrouwen. Soldaat Hermans is nog altijd erg ongerust over wat zijn familie denkt over hem. Dit blijkt ten overvloede uit de brief aan Jan Van Mechelen op 25 januari 1919. Daarin wordt de man gevraagd om naar zijn ouders te gaan, koste wat het kost, en hen op te beuren: *"Zeg hen dat ze moeten geduld hebben, en geen onrust om mij mogen kennen! Wat ik van hen zou willen vernemen is – 1. dat ze mij om mijn optreden en handelen als Vlaamsgezinde niet zouden afkeuren waar ik toch enkel maar gehandeld heb uit liefde voor mijn volk en zijn recht! 2. Tweedens dat ze zich om mij niet meer ongerust zouden maken, aangezien ik niet, in 't geheel niet gestraft ben. Ik maak met 9 andere studenten deel [uit] van eene groepering der genie achteruit, en daargesteld om reden van Vlaamsgezindheid. We wachten op ons verlof."*³⁶

36. ADVN, Fonds Ward Hermans, BE ADVN AC476, D12246(2/1).

Gelukkig kreeg hij ook geruststellende berichten uit zijn vaderstad. Een van Wards vertrouwelingen uit de tijd aan het front aan de IJzer was de Turnhoutse priester en gewezen legeraalmoezenier Rik Van Rompaey, na de oorlog proost van de Volksbond. Van hem had hij de vorige jaren heel veel steun ontvangen. Van Rompaey kon na de wapenstilstand snel opnieuw naar Turnhout vertrekken. De priester schreef hem een brief die Ward zelf citeert en daaruit leren we interessante dingen. Van Rompaey schreef onder meer dat zijn gezinsgenoten *"gerust waart en U niet stoordet aan de gekke straatklap van enkele lange tongen; dat moeder nooit geen stond aan mij, haar Edward, getwijfeld had"*. Daaruit blijkt alvast dat de leefomgeving van deze mensen niet zo positief gestemd was ten aanzien van hun zoon die maar niet op verlof mocht van zijn oversten. Ward stuurde daarna zelf een brief aan zijn familie met dit citaat. Een priester was immers een gezagsfiguur, zeker als hij dan ook nog in het leger was tijdens de oorlog en ooggetuige was geweest van zijn gedrag. Het citaat was zijn aangrijpingspunt om te zeggen dat hij dat vertrouwen erg apprecieerde. Hun zoon was *"Kristen en Vlaming"* gebleven en *"die geen gestrafte is, maar soldaat als eenieder in het leger, doch om z'n verlof wachten moet dankzij de kleingeestigheid van enkele hoofden. Doch hebben zal ik het! Gisteren heb ik eigenhandig met m'n vriend de onderwijzer een schrijven gericht aan Hare Majesteit de koningin"* Hij verwachtte binnen twee weken een antwoord.³⁷

Dat hij van het leger afwilde, kan geen verrassing zijn. In zijn brief naar huis van 11 februari 1919 bekende hij dat hij al aanvragen had gestuurd aan het ministerie en aan de koningin. En er kwam hulp van hoog niveau. Gisteren ontvingen de houthakkers een schrijven van volksvertegenwoordiger Frans Van Cauwelaert, *"die onze weerkomst en eerherstelling nu bewerkt. Eerherstelling, ja omdat wij zonder één enkele reden, zonder één enkele straf achteruit zijn gezonden."* Maar ook op het vlak van zijn Vlaamse engagement wilde hij nog eens duidelijk de krijtlijnen uitzetten. Wat dat betreft, hoopte hij op de gunstige effecten van het offer van zoveel Vlamingen aan het IJzerfront. Vlaanderen zou daardoor heropbloeien. *"En dit alles zal wezen tot meerder en groter heil van België. Want waar een vrij Vlaanderen, 'n Vlaamsch Vlaanderen zal bestaan naast 'n vrij Wallonië, daar zullen dezen bloeien en groeien in de volle, algeheele ontwikkeling van hun eigene wezens in België! En dit zal maar recht zijn, eenvoudig natuurrecht!"* Volgens hem was dit het einddoel van de frontsoldaten en daarom hadden ze de strijd volgehouden *"daar we voor het recht stredden tegen de Rijnse overweldiger"*. Daarbij legde hij ook de nadruk op zijn standvastig geloof. In dat kader was hij zelfs op bedevaart naar Lourdes getrokken.³⁸

Op 18 februari had Ward het opnieuw over *"onze prachtige voorman Frans Van Cauwelaert"*. Dat was een naam die zijn ouders zonder twijfel vertrouwen-

37. ADVN, Fonds Ward Hermans, BE ADVN AC476, D12246(2/1). De onderwijzer was – opnieuw – Frans Vannijvel. Met hem had hij de meest innige band onder de houthakkers.

38. ADVN, Fonds Ward Hermans, BE ADVN AC476, D12246(2/1).

wekkend in de oren moet hebben geklonken. Uit zijn talrijke verwijzingen naar zijn gedichten en naar zijn geleerde of kunstzinnige vrienden moeten zijn ouders de indruk hebben opgedaan dat hun zoon ondertussen niet alleen in jaren was gegroeid maar ook in kennissenkring. Ze hadden zonder twijfel daarvan al een aantal exemplaren over de dorpel gekregen. Dat ze het uniform droegen van het bevrijdingsleger hielp natuurlijk flink. En de achterdochtige buurtbewoners zullen dat ook wel gezien hebben.³⁹

Bovendien vonden hij en zijn kameraden verdedigers in figuren zoals Van Cauwelaert en zijn geestesgenoten in de katholieke partij. Het lot van de houthakkers werd door hen op het politieke forum gebracht. Het groepje wordt uit Frankrijk weggehaald en komt op 16 maart 1919 toe in Oostende, waar ze van een grote bewegingsvrijheid genieten. Op 17 maart schreef Ward naar huis dat ze Duitse krijgsgevangenen moeten bewaken. Er was zelfs een majoor komen vragen of ze tevreden waren. Het was een uitgelezen gelegenheid om met z'n allen een verlofperiode te eisen.⁴⁰ Ward Hermans en zijn lotgenoten waren er veel beter aan toe dan de gevechtseenheden die het Rijnland moesten bezetten. Het leger had hen ook verder kunnen gebruiken als arbeiders door hen in te zetten bij de opruiming van het vroegere frontgebied. Niets van dit alles. Het leven dat zij al sinds een paar maanden in de Orne konden leiden, werd in Oostende voortgezet.

In zijn brief van 29 april staan weer belangrijke mededelingen. Binnen enkele dagen zou de beslissing vallen of hij al dan niet als medewerker naar *Ons Vaderland* zou gaan. Het kon ook dat hij gevraagd zou worden voor "*een zaak in de Kempen*". Maar niets was al zeker. Wel was hij vol vertrouwen over zijn professionele toekomst. Ondertussen begon de campagne rond de "*houthakkers*" politiek te renderen. Die had onder meer de bedoeling om zo snel mogelijk van het leger af te zijn. Ze wachtten nog op een beslissing van de heren in Brussel maar hij was ervan overtuigd dat ze in de hoofdstad "*zo'n onbarmhartige schrik*" hebben gekregen van "*die sakkerse houthakkers*".

BESLUIT

Het verschil met zijn houding van enkele maanden eerder is dus hemelsbreed. Ward Hermans blaakt in de lente van 1919 werkelijk van zelfvertrouwen. En hij verzekerde zijn familie: "*Hebt voor niets te vrezen. Waar de houthakkers komen is 't strijd en zege!*"⁴¹ Dat blijkt ook uit de brieven van de komende weken en maanden. In mei 1919 komen hij en de houthakkers helemaal op het politieke voorplan. Zijn familie moet de kranten lezen en in het bijzonder het eerste nummer van "*Ons*

39. ADVN, Fonds Ward Hermans, BE ADVN AC476, D12246(2/1).

40. Brieven uit de lente van 1919 in ADVN, Fonds Ward Hermans, BE ADVN AC476, D12246(2/1).

41. ADVN, Fonds Ward Hermans, BE ADVN AC476, D12246(2/1): Brief aan ouders en zus, 29 april 1919.

Volk Ontwaakt' dat deze week gaat verschijnen, daar komt onze houthakkersfoto in, en een artikel van mij." Hij meldt ook dat een bundel gedichten binnen de drie maanden zal verschijnen en verkocht zal worden doorheen heel Vlaanderen en Nederland.⁴²

Ondertussen nadert ook het einde van zijn diensttijd. In de brief aan zijn ouders en zus van 27 juni 1919 vertelt hij dat de dagbladen schreven dat de oorlogsvrijwilligers die het leger vervoegden in 1915 binnen een maand, op 17 juli, met onbepaald verlof zullen worden gestuurd. Hij hoopte snel weer thuis te zijn en zijn uniform, zijn "zottepak", te verwisselen voor "m'n donker-blauw". De soldaat stond op het punt weer burger te worden. Maar de militant bleef leven, meer dan ooit.

Volgens zijn biograaf, Guido Provoost, was "Ward Hermans uit de Orne weergekeerd als een volwassen, gelouterd en opstandig man, met een levensdoel dat hij aan het graf van Renaat De Rudder onherroepelijk tot het zijne maakte: de politieke ontvoogding van het Vlaamse volk door het vernietigen van de gehate Belgische staat".⁴³ In ieder geval maakt hij daarmee duidelijk dat Hermans door het Belgische leger terecht in quarantaine was geplaatst in de bossen van de Orne. Daarmee gaven ze hem de kans om zichzelf nadien in een slachtofferrol te plaatsen.

Deze bronnenuitgave vertelt daarnaast nog een ander verhaal. Ze toont immers een soldaat met vrees voor de toekomst, want een breuk met zijn familie dreigt. Er is weinig bekend over de geschiedenis van dit pak brieven. Maar ze worden niet geciteerd in de biografie van Provoost. Waren ze toen spoorloos of verkoos Hermans ze te verdonkeremanen, omdat ze zijn twijfels en onzekerheid in de roerige naoorlogse maanden aantonen, ook en vooral ten aanzien van zijn thuismilieu? Ze zetten het traditionele beeld van het 'slachtoffer' van het Belgische leger zowel als van de standvastige militant op de helling.

Luc Vandeweyer (1956) is doctor in de geschiedenis en archivaris bij het Algemeen Rijksarchief. Hij publiceerde over tal van aspecten van de Vlaamse beweging in de Eerste Wereldoorlog, het interbellum en de Tweede Wereldoorlog.

42. ADVN, Fonds Ward Hermans, BE ADVNAC476, D12246(2/1): Brief aan ouders en zus, 15 mei 1919. *Ons Volk Ontwaakt* was een weekblad dat inhoudelijk werd beheerst door de politici Van Cauwelaert en Alfons Van der Perre. Hermans alludeert vermoedelijk op het bundeltje *Naar de Daad. Verzamelde Gedichten door Ward Hermans. Juli 1919*. Het werd uitgegeven door Het Vlaamsche Front, Antwerpse Tak.

43. G. Provoost, *Ward Hermans [...]*, pp. 24-25.